

Д. Я. ТЕЛЕГІН

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ОТОЧЕННЯ НЕОЛІТИЧНОЇ ЛЮДИНИ НА УКРАЇНІ

Природні умови — ландшафт і клімат — минулих епох відігравали дуже важливе значення в житті первісної людини. Розмір річкових потоків, режим річок, наприклад, безпосередньо впливали на топографію розташування стоянок. Процес дюноутворення і наростання відкладів заплави органічно зв'язаний з стратиграфією залягання культурного шару.

Природне оточення неолітичної людини України вивчено, проте, ще дуже слабо. Не викликає сумніву, однак, той факт, що в кінці плейстоцену і на початку голоцену клімат Східної Європи зазнав значного пом'якшення. За твердженням ряду дослідників, перехід від холодного клімату, властивого палеолітичній епосі, до сучасного відбувався із значним коливанням в бік періодичного підвищення чи зниження вологості і рівня річної температури. Вперше цей процес кліматичних коливань вивчений для районів Прибалтики. Як відомо, за періодизацією Блітта—Сернандера виділяється шість кліматичних періодів, з яких три — бореальний, атлантичний і початок суббореального — припадають на неолітичну епоху України.

Серед спеціалістів-природників, однак, досі не існує єдиної думки щодо характеру змін ландшафтно-кліматичних умов Східної Європи і зокрема України в голоцені. Л. А. Лепікаш, наприклад, на основі геологічних спостережень в районі Дніпробуду приймає схему Блітта—Сернандера і для долини Дніпра¹. Д. К. Зеров після опрацювання палеоботанічних зразків із боліт Волині виділяє чотири послідовні фази в розвитку ландшафту і клімату України². Інший дослідник, К. К. Марков, відзначаючи більш стабільний характер фізико-географічних умов і ландшафту лісостепової і степової зон Європейської частини СРСР в порівнянні з північно-західними територіями Східної Європи, виділяє тут всього дві фази в розвитку ландшафту³. Більшість авторів (Л. С. Берг, А. Д. Гожев)⁴ визнає лише одне значне коливання клімату Східної Європи в бік більшої сухості і потепління — так званий ксеротермічний період. А деякі дослідники взагалі негативно ставляться до питання про зміни клімату в голоцені на території Східної Європи. Ф. Н. Мільков, наприклад, відзначає, що, «в торфовищах України

¹ Л. А. Лепікаш, Матеріали комплексної експедиції в районі Дніпрельстану, К., 1934, стор. 112—116.

² Д. К. Зеров, Болота УРСР, Рослинність і стратиграфія, К., 1938, стор. 119.

³ К. К. Марков, Взаимоотношение леса и степи в историческом освещении. Вопросы географии, зб. 23, 1950.

⁴ Л. С. Берг, Географические зоны Советского Союза, М., 1947, стор. 24; А. Д. Гожев, Типы песков в области среднего Дона и их хозяйственное использование, Труды по лесному и опытному делу, в. 3, Л., 1929.

сухий суббореальний період зовсім не знаходить відображення в пилкових діаграмах і, отже, в кліматичному відношенні він нічим особливим не виділяється»⁵. «З часу існування трипільських поселень,— писав в 1937 р. І. Г. Підоплічко,— до наших днів кліматичні умови повинні були залишатись більш-менш стабільними»⁶. За твердженням П. С. Макеєва, кліматичні умови в Східній Європі з найдавніших часів лишаються відносно майже незмінними приблизно в тих же широтах, що й зараз⁷. На позиціях поступового розвитку ландшафту в голоцені без різких коливань клімату в бік сухості стоїть А. Т. Артюшенко, яка виділяє, слідом за Д. К. Зеровим, три етапи розвитку рослинного покриву Західноукраїнського Полісся⁸.

Отже, в питанні ландшафтно-кліматичних умов на Україні в епоху голоцену залишається багато неясного. Нижче ми робимо спробу постановки питання природно-географічного оточення неолітичної людини на основі археологічних джерел. Мова йтиме зокрема про ті висновки, що випливають з вивчення топографії розташування мезолітичних і неолітичних стоянок та умов залягання культурного шару в нашаруваннях борової тераси.

Потреби господарської діяльності і побуту первісної людини примушували її селитися біля самої води рік і озер, але на сухих, здебільшого піщаних місцях. Саме тут в м'якому ґрунті найкраще було споруджувати примітивні житла і господарські ями, близькість річкової води виключала потребу в колодязях і спеціальних криницях. В річках і озерах людина знаходила вдосталь риби і їстівних моллюсків, в заростях навколо водоймищ — водоплавної птиці. В долинах річок був також ліс, багатий на дичину, їстівні плоди і ягоди. Тут, на краю борової тераси і на підвищеннях в заплаві, можна було знайти ділянки, найпридатніші для примітивного землеробства. Луки і переліски були чудовими місцями для випасання худоби. Отже, в долині річки безпосередньо біля води, але на місцях, що не заливалися в повінь, були оптимальні умови для мешкання неолітичної людини. Тому-то всі поселення цього часу звичайно тиснуться до лінії найвищого (на той час) рівня води в водоймищах.

Отже, періодичний рівень води в річках України визначав собою топографію розкиданих по їх берегах постійних мезолітичних і неолітичних стоянок. Вивчення ж рівня розташування цих стоянок, таким чином, може свідчити про режим річок в епоху мезоліту і неоліту.

Деяке виключення з цього правила становлять лише поселення кінця неоліту — початку епохи бронзи, розміщені на високих неприступних місцях — скелях, відрогах плато (Середній Стіг, Стрільча Скеля, Михайлівка). Але цей факт пов'язаний уже скоріше не з особливостями природного оточення, а з явищами соціального порядку — саме з потребою захисту місць мешкання від ворожого нападу.

Мезолітичні стоянки України розташовані відносно сучасної заплави звичайно досить високо. На Дніпрі вони, наприклад, локалізуються на схилах корінного берега—13—15 м над меженим рівнем ріки (Осокорівка) або на поверхні піщаної тераси високого рівня—20—25 м над заплавою (стоянка коло водогійної станції під Києвом). Стоянки цього часу на Десні (Смячка 14), Північному Дінці (Роголик, Минівський Яр—рис. 1) також розташовані топографічно досить високо. Дуже

⁵ Ф. Н. Мильков, Лесостепь Русской равнины, М., 1950, стор. 121.

⁶ І. Г. Підоплічко, Основні риси розвитку ландшафту сучасного Трипільського плато, Наукові записки ІМЖ АН УРСР, кн. 2, К., 1937.

⁷ П. С. Макеєв, О климатах прошлого земли, зб. И. Г. Пидопличко и П. С. Макеєв о климатах и ландшафтах прошлого, К., 1952, стор. 62.

⁸ А. Т. Артюшенко, История растительности Западноукраинского Полесья в поздне- и послеледниковое время на основе споропыльцевых исследований озерных и болотных отложений. Автореферат кандидатской диссертации, К., 1957.

можливо, що людина мезоліту, як і в палеолітичний час, ще не могла селитися на пісках борової тераси низького рівня, які в той час не виходили із води зовсім, або ж подовгу стояли покриті весняною водою.

Поселення неоліту розміщені завжди значно нижче. В Надпоріжжі вони розташовані переважно на низьких піщаних островах. Так, поселення на о. Сурському лежить всього на 5—6 м вище літнього рівня Дніпра⁹, а поселення на о. Шулаєвому — на 6 м¹⁰. Неолітичні громади Київщини і Черкащини селилися на краю піщаної тераси — 5—6 м над меженним рівнем Дніпра (Микільська Слобідка¹¹, Віта Литовська) чи

Рис. 1. Стоянка Минівський Яр на Північному Дінці (X).

окремих буграх, оточених луками з заболоченими старицями, — 2—3 м над заплавою (Бузьки, Мутихи¹²). Така ж топографія поселень властива для неоліту Дінця (Бондариха — 7 м над рівнем річки)¹³, Сейму (Скунсово), Сожа і інших річок України і Південної Білорусії¹⁴. Про значну різницю в рівнях розташування стоянок мезоліту і неоліту верхньої Волги говорить Ф. І. Іванов¹⁵.

Отже, на відміну від мезолітичних стоянок, поселення неоліту локалізуються на висоті 5—7 м над теперішнім меженним рівнем рік України, тобто лише трохи вище середнього рівня сучасних розливів рік. Все це свідчить про те, що в неолітичний час меженний рівень Дніпра, Дінця і інших рік України, а також висота розливів у повінь мало чим відрізнялись від сучасних. Новим в наш час у порівнянні з неолітичною епохою є, очевидно, лише те, що в окремі роки рівень повені стоїть

⁹ В. М. Даниленко, До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини, Археологія, III, 1950, стор. 121.

¹⁰ О. В. Бодяньський, Неолітична стоянка на острові Шулаєвому, АП, т. II, 1949, стор. 253.

¹¹ В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р., АП, т. VI, 1956, стор. 172.

¹² Дослідження автора в 1957 р.

¹³ Д. Я. Телегін, Неолітична стоянка в урочищі Бондариха, Археологія, IX, 1954, стор. 158.

¹⁴ К. М. Полікарповіч, Дагистарычныя стаянкі сярэдняга і ніжняга Сажа, Зап. аддз. гум. навук, т. I, кн. 5, Мінськ, 1928.

¹⁵ Ф. И. Иванов, Раннеолитическая стоянка близ г. Калинина, СА, № 2, 1960, стор. 220.

значно вище, ніж в неоліті, оскільки під час великих розливів деяка частина неолітичних стоянок тепер заливається. Пояснення цьому факту слід шукати в зміні режиму ріки, який після винищення лісів уже в історичний час став степовим з властивими йому високими повенями¹⁶. В неоліті наші ріки були, мабуть, значно повноводніші ціле літо, але не мали сучасних бурхливих повеней весною.

Відзначимо, що наведені висновки, які стосуються головним чином Дніпра і рік Лівобережжя, цілком збігаються із спостереженнями С. М. Бібікова про зміну режиму річки Дністра, де весняні розливи в трипільський час були також дуже незначні (близько 1 м). С. М. Бібіков появу повеней сучасного характеру на Дністрі пов'язує лише з післячерняхівським часом (середина I тис. до н. е.)¹⁷. ?

З топографією неолітичних стоянок тісно переплітаються стратиграфічні умови залягання культурного шару. В даний час на Україні зібраний вже досить великий матеріал, що характеризує стратиграфічну будову дюн окраїни борової тераси. Роботами на Дніпрі (Микільська Слобідка, Віта Литовська, Мутихи — рис. 2, Бузьки), на Дінці (Бондариха — рис. 3), Сеймі (Козловка, Скуносолово), в басейні Прип'яті на Волині (ур. Піщане), а також за межами України встановлено, що характер геолого-грунтових нашарувань білязаплавних дюн, які ще не зазнали розвіювання в історичний час, приблизно однаковий. Їх будова характеризується загалом такими даними: зверху простежується темний гумусований лісовий ґрунт (20—40 см), часто насичений вуглистами залишками, нижче йде сіро-буре чи жовто-буре підґрунтя (30—40 см), яке поступово світліє донизу. Підґрунтя залягає на білому, жовтуватому або світло-сірому материковому дюн, звичайно з численними прошарками орштейну. Про аналогічну будову піщаних терас надзаплавли свідчать роботи Антоневича в Литві і Північно-Західній Польщі¹⁸, Я. Брика на Західній Волині¹⁹, В. О. Городцова в долині Оки²⁰.

Культурний шар неолітичних стоянок залягає звичайно в підґрунті дюн або в нижчих горизонтах ґрунтового шару. Лише деякі ранньонеолітичні комплекси лежать прямо на білому материковому піску дюн (шар Е на Ігрени 8, Пришиб). Коли дюна не перекрита пізнішим еоловим піском, культурний шар знаходиться звичайно на глибині 30—40 см. Причому площина його залягання, як правило, завжди відповідає рельєфу сучасної денної поверхні. Більш пізні знахідки (епохи бронзи) пов'язуються уже повністю з ґрунтовим шаром.

Щодо структури нашарувань дюнних пісків Дніпра, то деякий виняток становлять лише розрізи окремих стоянок Надпоріжжя (Ігрень 5), де Л. А. Лепікаш вбачає два ґрунтові шари. Дослідник з'ясовує це явище, виходячи із схеми коливань клімату за Бліттом і Сернандером. Формування нижнього похованого гумусу на дюнах він, наприклад, пов'язує з часом вологого атлантичного клімату, а верхнього — з субатлантичним періодом. Шар світлого піску між горизонтами гумусу відповідає, на думку Лепікаша, суббореальному періоду, коли «значно знизився рівень річкових вод у Дніпрі і ґрунтових на піщавій терасі»²¹, що привело до розвіювання поверхні дюн. З таким поясненням цього факту зараз, після нагромадження великої кількості нових мате-

¹⁶ Про режим лісових і степових рік див., наприклад, В. Р. Вільямс, Ґрунтознавство, 1948.

¹⁷ С. Н. Биби́ков, О времени образования надпойменного уступа на Днестре, СА, 1958, № 3

¹⁸ В. Б. Анто́нович, Древнейшие остатки человека в Северо-Восточной Польше и в Литве, Труды 2-й конференции АИЧП, в. 5. М.—Л., 1934.

¹⁹ J. Wguk, Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części południowego Wołynia, Львів, 1928, стор. 6.

²⁰ В. А. Горо́дцов, Археология, I, М., 1923, стор. 331.

²¹ Л. А. Лепікаш, вказ. праця, стор. 115.

ріалів, про які йшла мова вище, погодитись не можна. Важко собі уявити, щоб коливання клімату на Україні могли відбитись в нашаруваннях лише кількох стоянок Надпоріжжя, в той час як на решті розрізів на території України вони зовсім не позначились. Відзначимо до того ж, що ряд профілів з Надпоріжжя (о. Дубовий, о. Виноградний)²², наведених Лепікашем, суперечать його ж висновкам про коливання клімату, оскільки мають лише один похований гумус.

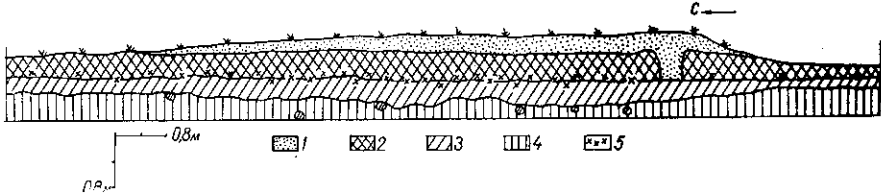

Рис. 2. Стратиграфічні умови залягання культурного шару на неолітичному поселенні Мутихи на Черкашині.

1 — еоловий пісок; 2 — чорний гумусований пісок; 3 — жовто-буре підгрунття; 4 — жовтий пісок (материк дюни); 5 — культурний шар.

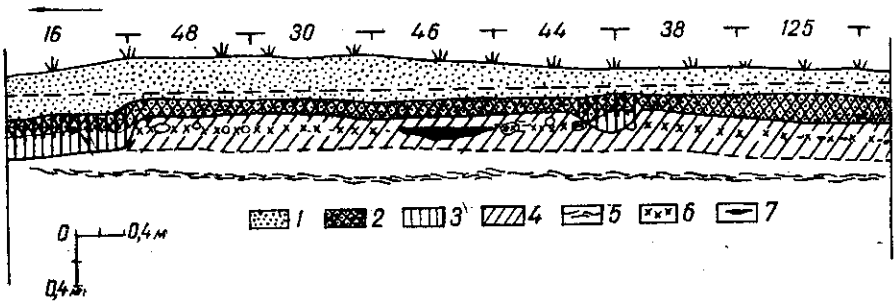

Рис. 3. Стратиграфічні нашарування на місці неолітичного поселення Бондариха на Північному Дніпці.

1 — пізній надувний пісок; 2 — гумусований ґрунт; 3 — руйнування в нашаруваннях; 4 — жовто-бурий пісок (підгрунття); 5 — білий пісок (материк) з орштейновими прошарками; 6 — культурний шар; 7 — верхище.

На наш погляд, пояснення зазначеним особливостям в будові деяких дюн Надпоріжжя, зокрема Ігреньського півострова, слід шукати, насамперед, в надзвичайно бурхливій діяльності тут вод річки, яка в дуже вузькій долині Дніпровських порогів часто перекривала низькі ділянки борової тераси і піщаних островів. Відкладаючи нові маси алювіального піску, Дніпро тим самим міг тимчасово переривати ґрунтоутвірні процеси на дюнах, що привело до утворення двох гумусованих шарів. Таку активну діяльність води в формуванні нашарувань Ігреньської 8 стоянки, наприклад, добре видно завдяки наявності великої кількості прошарків річкових і болотних черепашок, нанесених водою²³. Природні «банки» черепашок в пісках відомі і на ряді інших стоянок цього району. Таким чином, стратиграфічні колонки неолітичних стоянок Надпоріжжя, що мають два гумусовані шари, слід розглядати як чисто місцеве явище, ніяк не властиве розрізам решти стоянок цього часу на Україні. Виникнення тут такої стратиграфії слід пояснювати причинами не загального коливання клімату, а явищами вузьколокального характеру. Треба думати, що ще на початку голоцену, як тільки борова тераса звільнилася від періодичного zalivanja її поверхні в повінь, вона порівняно швидко вкрилася рослинністю, і тут розпочав-

²² Л. А. Лепікаш, вказ. праця, стор. 102, 103, 109.

²³ А. В. Добровольський, Восьма Ігреньська неолітична стоянка, АП т. II, 1949, стор. 245.

ся ґрунтоутворний процес, який здебільшого не переривався аж до недавнього історичного минулого. Ніяких ознак припинення ґрунтоутворення в неоліті, а також в епоху бронзи і в більш пізній час, аж до початку масового розвіювання дюн в недалекому минулому, ми не знаємо. Навпаки, є всі факти, які свідчать про стабільність ґрунтоутворних процесів на дюнах. Так, наприклад, при перевіюванні дюн в давнину, поперше, в їх нашаруваннях можна було б помітити один чи кілька шарів еолового піску, які на багат шарових стоянках відділяли неолітичний горизонт від знахідок більш пізніх епох; по-друге, глибина залягання неолітичного горизонту від поверхні ґрунту мала б значні коливання, подібно до того, як тепер після перевіювання дюн в наш час деякі стоянки перекриті шаром еолового піску в кілька метрів; і, по-третє, рельєф сучасної земної поверхні дюни не відповідав би площині донної поверхні неолітичної стоянки.

Отже, на основі наведених фактів слід негативно поставитись до питання про перевіювання дюн борової тераси в давнину, зокрема в так званий суббореальний період.

Заперечуючи факт бурхливого дюноутворення в післянеолітичний час, ми, однак, повинні все ж шукати відповіді на питання про причини, що привели до поховання неолітичних горизонтів на певну глибину (30—40 см). В цьому зв'язку, очевидно, слід допустити поступове «на-ростання» поверхні задернованих дюн в результаті акумуляції піщаного пилу, принесеного вітром з ділянок долини, які з тих чи інших причин періодично були доступними дефляції (наприклад, піски прируслових валів, кіс і т. п.). Лише в такому разі стане зрозумілим факт залягання культурного шару неолітичних стоянок в площині, яка загалом відповідає сучасній денній поверхні ґрунтового шару дюн.

Із сказаного можна зробити такий висновок. В мезолітичний час рівень води в річках України стояв значно вище сучасного, і окраїна борової тераси нижнього рівня ще не могла бути доступною для заселення. Цей час, очевидно, збігається з початком геологічної сучасності голоцену.

На початку неоліту (VI—V тис. до н. е.) встановився майже сучасний режим річок, почалося інтенсивне освоєння дюн окраїни борової тераси рослинністю і склалися умови для ґрунтоутворення. В цей час на цих місцях, досить зручних для мешкання, вперше поселилась людина, яка не покидає їх протягом всього неоліту. Ми не знаємо ніяких фактів, які свідчили б про перевіювання дюн в післянеолітичний час і в тому числі в так званий суббореальний період. Отже, кліматичні умови, рівень річкових вод, а також рослинний і тваринний світ, уже починаючи з неоліту, загалом мало відрізнялися від сучасних чи існуючих в недалекому історичному минулому, коли ліси ще не були знищені людиною.